

Наталія КОВАЛЬЧУК

РОСІЙСЬКИЙ НЕОСЛАВІЗМ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПУБЛІЦИСТИЦІ ОЛЕКСАНДРА ПОГОДІНА

Неослов'янський рух, який у 1907–1908 рр. охопив практично всі слов'янські землі, став найбільш значним явищем у сфері міжслов'янських відносин останнього десятиріччя перед Першою світовою війною. Передумови для такого руху сформувалися під впливом змін, що сталися у 1905–1907 рр. у двох імперіях – революції 1905 р. в Росії та успіхові слов'ян на виборах до австрійського парламенту. Внаслідок запровадження загального прямого голосування структура Рейхсрату змінилася: слов'яни переважили за кількістю німецьку та мадярську національні групи, а отже, теоретично могли мати вирішальний голос у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики¹. Наднаціональна слов'янська програма групи чеських депутатів на чолі з Карелом Крамаржем, яка фактично дублювала ідеї чеського австрославізму і в той же час була традиційно русофільською, передбачала досягнення єдності дій слов'ян в межах Австро-Угорської імперії шляхом розв'язання існуючих міжслов'янських конфліктів². Крамарж вважав, що у цьому випадку австрійська зовнішня політика змінить курс, відмовившись від тісного альянсу з Німеччиною на користь зближення з Росією³. Лідери неославізму проголошували, що ідеологічною основою руху є постулати рівності та свободи всіх слов'янських народів, практична ж його сторона передбачала культурну та економічну співпрацю. Однак цілісної неослов'янської програми ніколи сформульовано не було. Кожна національна чи політична група в цьому русі інтерпретувала його завдання по-різному, виходячи з власних потреб та інтересів.

У Росії неославізм став своєрідним ідеологічним обрамленням зовнішньополітичних аспірацій ліберальних і ліберально-націоналістичних кіл, метою яких було зміцнення позицій на Балканах і Близькому Сході⁴. Деякою мірою зростання громадського інтересу до “слов'янського питання” було наслідком невдалої російсько-японської війни⁵. Крім революційних заворушень і обіцянок внутрішніх реформ, результатом цієї війни була зміна пріоритетів у зовнішній політиці. Після 1905 р. Росія проявляла посилений інтерес до подій у Європі, особливо на Балканах. Активна німецька експансія на Близькому Сході сприймалася Росією як загроза її інтересам. На додаток у нових умовах масової політики зросла роль російської громадськості, зацікавленої у відновленні втрачених позицій у регіоні та обмеженні німецької експансії. Всі ці фактори створили атмосферу, сприятливу для поширення неослов'янських ідей.

¹ Kan R. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. Vol.2. New York, 1983. P.220–222.

² Крамарж К. В защиту славянской политики. Прага, 1927. С.16.

³ Уушнй Р. Neo-Slavism and the Czechs 1898–1912. Cambridge, 1977. P.248.

⁴ Thaden E. Interpreting History: Collective Essays on Russia's Relations with Europe. Columbia University Press, 1990. P.157.

⁵ Jelavich B. Russia's Balkan Entanglements 1806–1914. Cambridge University Press, 1991. P.120

Слов'янофільство в Росії традиційно пов'язувалося з консервативними колами суспільства. Більшість авторів пояснюють безпрецедентний інтерес лібералів до нової слов'янської ідеології бажанням використати її як додаткову можливість для легальної політичної діяльності⁶. Точніше він був зумовлений їхнім прагненням до більш активної зовнішньої політики, яка могла б забезпечити Росії провідні позиції у слов'янському світі. На відміну від слов'янофілів старшого покоління, неослависти не апелювали до традиційного російського месіанізму. Як проголошувалося в одному з перших “маніфестів” російських неославистів, “туманно-містична слов'янофільська утопія... стала духовною зброєю російської реакції”⁷. Вони підкреслювали, що конститутційні зміни, які відбулися в Росії внаслідок революції, роблять її привабливішою в очах слов'янських народів. Далі у публікації зазначалося: “ця течія ототожнює себе не з минулим, а з майбутнім, не з реакцією, а з прогресом”⁸. Лідери неославізму вважали, що здійснення ліберальної національної політики піднесе престиж Росії у слов'янському світі, а отже, забезпечить реалізацію завдань неославізму. У цьому зв'язку становище слов'ян – громадян Російської імперії, передусім українців та поляків, опинилося в центрі їхньої уваги.

Мета даної статті – проаналізувати, як дискусії навколо “українського питання” (тобто культурних і політичних прав українства) у середовищі російських лібералів співвідносилися з неослов'янськими проектами. З огляду на масштабність такого завдання увага зосереджена на діяльності Олександра Погодіна (1872–1947) – відомого вченого-слависта та ліберального громадського діяча, одного з провідних ідеологів російського неославізму.

Постійний інтерес до українського питання простежується у публіцистиці Погодіна періоду 1906–1913 рр.⁹ Його позиція визначалася, з одного боку, приналежністю до ліберального табору, а з другого – участю у неослов'янському русі. Як і діячі російського лібералізму Ф.Корш, О.Шахматов, П.Мілюков, Погодін вважав, що вільний розвиток української культури сприятиме розвою культури загальноросійської і зміцненню російської держави. Політичні вимоги українських лідерів він розцінював як реакцію на політичні переслідування та утиски у сфері культури. На думку Погодіна, самодержавство повинно було піти на поступки українському рухові, особливо це стосувалося розвитку національної преси, школи і місцевого самоврядування.

Ідеологи російського неославізму (Олександр Погодін, брати Євген та Григорій Трубецькі, Микола Федоров) послідовно заперечували ідеї російської гегемонії, довічної конфронтації між слов'янами та іншими європейськими народами, пропагували культурну, мовну, релігійну толерантність. На перше місце у їхніх статтях висувалися плани демократизації російського політичного життя, в тому числі ліберальної політики щодо неросійських національностей. Більшість із них усвідомлювала, що у

⁶ *Ненашева З.С.* Идейно-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX в. Чехи, словаки и неослави́зм 1898–1914. Москва, 1984. С.80; *Балашова Н.А.* Российский либерализм начала XX века. (Банкротство идей “Московского еженедельника”). Москва, 1981. С.160; *Thaden E.* Interpreting History... P.157.

⁷ *М.С.* Новые славянские течения // Русская мысль. 1906. №11. С. 118.

⁸ Там само.

⁹ Найбільш помітними виступами Погодіна на українські теми були такі його статті: Холмский вопрос и украинское движение // Московский еженедельник. 1908. №16. С.43–50; Украинство и малорусский вопрос // Московский еженедельник. 1908. №26. С.16–25; О некоторых национальных проблемах России // Вестник Европы. 1909. №6. С.708–713; *Його ж.* Студенческая экскурсия в славянские земли // Новое слово. 1910. №5. С.4–10; Соединение или разложение? // Украинская жизнь. 1912. №3. С.7–9; Необходимость украинской программы // Украинская жизнь. 1912. №12. С. 91–93.

зв'язку з планами “дійсного слов'янського відродження на чолі з оновленою Росією”¹⁰ проблема становища слов'ян у цій державі набула особливої актуальності. Ліберали були переконані, що розв'язання національних проблем Росії шляхом ліберальних реформ дасть їй змогу проводити успішнішу зовнішню політику. “Щоб завоювати довір'я слов'ян, потрібно здійснити принципи слов'янської політики у себе вдома”, – писав Г.Трубецької¹¹.

Різні аспекти російської національної політики посідали неоднакове місце у діяльності російських неославівців. Так, найважливішого значення вони надавали ліквідації переслідувань польської культури. Українське ж питання в контексті неославізму згадувалося рідше і часто розглядалося через призму саме польських інтересів. Така ситуація була зумовлена не лише внутрішньоросійськими обставинами (передусім традиційним сприйняттям українців як однієї з гілок триєдиного російського народу), а й особливим статусом польського питання в контексті неославізму.

З багатьох причин російсько-польське примирення розглядалося неославістами як основне завдання руху. Позиція поляків була однією з найбільших перешкод на шляху до слов'янської співпраці в межах Австро-Угорської імперії, оскільки вони, в обмін на їхню обмежену автономію в Галичині, були відданими прихильниками австрійського двору¹². Крім того, їхній досвід, здобутий за більш ніж сто років у Королівстві Польському, не залишав місця для будь-яких проросійських симпатій.

Оскільки чеські неославісти потребували підтримки галицьких поляків у парламенті, досягнення польсько-російського примирення у російській Польщі стало для руху завданням номер один. Той факт, що на початку ХХ ст. поляки відчували німецьку загрозу не менше, ніж чехи, також вплинув на можливість згаданого порозуміння¹³. Особою, яка мала вирішальний вплив на погляди поляків стосовно слов'янської солідарності, без сумніву, був лідер впливової національно-демократичної партії Роман Дмовський. У своїй книзі “Німеччина, Росія і польська справа” (1908) він наголосив, що німецький фактор загрожує самому існуванню польської нації, і з цього випливало, що співпраця з Росією у даній ситуації є “меншим злом”. Згодом на неослов'янському з'їзді у Празі (1908) він зробив сенсаційну заяву про те, що поляки беззастережно приєднуються до нового слов'янського руху¹⁴.

Зв'язок між польським питанням і політикою неославізму підкреслювали у своїх статтях і російські неославісти¹⁵. Так, Є.Трубецької наголошував: “Ми повинні поважати поляків та будь-який інший народ. Це необхідно для того, щоб захистити наш західний кордон”¹⁶. Такої ж думки дотримувався Погодін: “Поки росіяни і поляки не примиряться, слов'яни не будуть діяти солідарно, не відіграють своєї європейської ролі”¹⁷, при цьому він нагадував, що поляки утворюють своєрідний “західний рубіж” слов'янства, а тому їхня участь у неослов'янських ініціативах особливо важлива. Цікавою є позиція Погодіна щодо Холмського проекту російського уряду, прихильни-

¹⁰ Отчет Общества славянской культуры за 1908 и 1909 гг. // Известия Общества славянской культуры. Т.1. Кн.1. 1912. С.120.

¹¹ Слово. 1908. 27 марта.

¹² Wandycz P. The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918. University of Washington Press, 1993. P.214.

¹³ Batowski H. Neoslawizm a stosunki polsko-rosyjskie i polsko-czeskie (1908–1914) // Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. Warszawa, 1968. S.238.

¹⁴ Wandycz P. The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918. P.324.

¹⁵ Балашова Н.А. Российский либерализм начала XX века. (Банкротство идей “Московского еженедельника”). Москва, 1981. С.161.

¹⁶ Трубецької Е. К приезду славянских гостей // Московский Еженедельник. 1908. № 20. С.3.

¹⁷ Погодин А.И. Петербург и Вена // Московский Еженедельник. 1909. №10. С.10.

ками якого були українці і проти якого категорично виступали поляки, підтримані російськими лібералами. З одного боку, Погодін один із небагатьох авторів привернув увагу читачів до того факту, що поляки не становлять більшості населення Холмщини, яке є “малоросійським і йому однаково чужі і російський чиновник, і пан-поляк”¹⁸. Одночасно, вважаючи цілком реальною небезпеку онімечування польських земель, він розглядав виокремлення Холмщини як одну із ланок цього процесу і виступав проти планів російського уряду¹⁹. “Німці співчують виділенню Холмської Русі, завдяки чому визначиться кордон їх майбутніх володінь”, – сказав він в одному з виступів на цю тему²⁰. Таким чином, питання “боротьби з німецькою небезпекою” та російсько-польського порозуміння Погодін вважав важливішими, ніж інтереси українського населення краю.

Позицію Погодіна з українського питання (детальніше буде розглядатися нижче), не можна вважати показовою для російського неославізму загалом, хоча цей автор був одним із провідних ідеологів руху. Кілька національних та політичних угруповань, які брали участь у неослов’янському русі в Росії, не виробили єдиного ставлення до українського питання. Розгляд цієї проблеми доцільно почати з поглядів, висловлених засновником та лідером неославізму, оскільки його позиція не могла не впливати на погляди російських колег. Карел Крамарж фактично ототожнював слов’янські інтереси з інтересами Росії, про що свідчить, наприклад, така його заява: “Ми не хочемо подальшого роздрібнення слов’янства: індивідуалізація, що доходить до розпилення, нам ніколи не здавалася політикою, що відповідає прагненням слов’янської демократії”²¹. Як зазначав М.Грушевський, сама природа неослов’янського руху зумовила вороже ставлення його учасників до українства, адже воно, “не будучи само визначною політичною і культурною силою, грозило ослабити національні сили державної великоруської народності і навіть самої держави – значить, воно шкідливе з становища... слов’янських інтересів”²².

З позицією Крамаржа в Росії виявляли солідарність представники течії ліберального націоналізму, зокрема П.Струве. Існують настільки суттєві точки перетину поглядів Струве та неослов’янських ідей, що саме виникнення останніх часом пов’язують з особистістю цього російського політика²³. Обидві течії вирізнялися антинімецьким спрямуванням і підкреслювали важливість збереження російської зовнішньополітичної могутності, обидві виступали за російсько-польське примирення. У найбільш концентрованому вигляді ідеї ліберального націоналізму сформульовані Струве у статті “Велика Росія”²⁴. У ній стверджується, що умовою виживання для сучасної держави є постійна демонстрація могутності на зовнішньополітичній арені. Росія, щоб відновити втрачені після невдалої війни з Японією позиції, повинна спрямувати зусилля у “регіон, досяжний для ефективних впливів російської культури. Це увесь басейн Чорного моря...”²⁵ Крім того, у цьому регіоні є все необхідне для безумовного економічного панування Росії – “люди, вугілля і залізо”. Зовнішньополітичну слабкість Росії Струве частково пояснював реакційною національною політикою.

¹⁸ Погодин А.Л. Холмский вопрос и украинское движение // Московский еженедельник. 1908. №16. С.46.

¹⁹ Білоусенко О. Холмська справа. Київ, 1909. С.14.

²⁰ Цит. за: Білоусенко О. Холмська справа. С.14.

²¹ Крамарж К. В защиту славянской политики. Прага, 1927. С.14.

²² Грушевський М.С. В слов’янських обіймах // Літературно-Науковий вістник. 1911. Т.ХІV. С.396.

²³ Pares B. The Fall of the Russian Monarchy. London, 1939. Цит. за: Andriewsky O. The politics of national identity: the Ukrainian question in Russia, 1904–1912. Ph.D.Diss. Harvard University Press, 1991. P.280.

²⁴ Струве П. Великая Россия // Русская мысль. 1908. № 1. С.143–157.

²⁵ Там само. С.146.

Найгостріше занепокоєння викликало у нього польське питання: “Наша польська політика повинна зблизити нас з Австрією, яка тепер стала переважно слов’янською потугою. Ліберальна польська політика надзвичайно підніме наш престиж у слов’янському світі... Так довго, як ми не проводимо справжньої слов’янської політики і згортаємо нашу історичну місію на Чорному морі... Австро-Угорщина... намагатиметься зростати нашим коштом”²⁶. У хоча Струве визнавав, що вирішення внутрішніх національних проблем захопить меншини до співпраці з державою, його ліберально-націоналістична неослов’янська програма містила очевидну загрозу для українських інтересів. Як зауважила О. Андрієвська, говорячи про “людей, вугілля і залізо”, які мали прислужитися встановленню російської гегемонії у басейні Чорного моря, Струве мав на увазі населення і ресурси українських губерній²⁷.

Всупереч Струве, представники лівого крила кадетів (О.Погодін, О.Стахович, Ф.Родічев, П.Мілюков) виступали за ліберальну українську політику як необхідну умову успіху неослов’янського руху загалом. Відомі російські вчені – Олексій Шахматов, Федір Корш, що активно діяли у неослов’янському московському Товаристві слов’янської культури, також були прихильниками вільного розвитку української культури.

Статті ліберальних неославів, в яких йшлося про право українців на самовизначення, не лише апелювали до принципів свободи і рівності слов’янських народів, а й наводили більш прагматичні аргументи. Особливо характерні з цієї точки зору виступи Погодіна. Він відносив розв’язання українського питання до першочергових завдань неославізму в Росії, звичайно, в межах, які російські ліберали вважали допустимими. У статті “Причини і цілі новітнього слов’янського руху” Погодін, зокрема, писав: “Ми у себе в Росії повинні нарешті визнати за малоросами право вільного національного розвитку”²⁸. Визнання першочерговим завданням неославізму в Росії вирішення не лише польського, а й українського питання було однією з визначальних рис неослов’янської концепції Погодіна. Ідеологічним обґрунтуванням тези про необхідність проведення ліберальнішої політики щодо українців для Погодіна слугували загальні принципи рівності націй, задекларовані цією ідеологією. Він нагадував читачам: “Неославізм демократичний: він не поділяє народи на обраних і пасинків природи”²⁹. На практиці ж Погодін виходив з того факту, що український народ також поділений між двома імперіями, які борються за гегемонію у слов’янському світі. На його думку, як урядові переслідування поляків у Королівстві Польському формують негативне ставлення польського населення Австро-Угорщини до Росії, так і антиукраїнська політика царату сприяє зміцненню в Галичині народовського табору на противагу москвофілам. Погодін, зокрема, писав: “Ми не маємо права говорити про слов’янську політику, коли наші слов’яни бачать лише кривди, коли поляк, що не має в Росії університету, їде вчитися до Кракова і благословляє Австрію за повагу до його рідної мови, коли малорос знаходить урядове визнання своєї народності в Галичині”³⁰.

Ситуація, коли в Австро-Угорщині склалися сприятливіші умови для національного розвитку українців, сприймалася Погодіним як небезпечна: адже в майбутньому “заледве чи хід історичних подій не поставить дилеми: Петербург чи Відень”³¹. Щоб

²⁶ Струве П. Великая Россия. С.150.

²⁷ Andriewsky O. The politics of national identity: the Ukrainian question in Russia, 1904-1912. P.277.

²⁸ Погодин А.Л. Причины и цели новейшего славянского движения // Вестник Европы. 1909. №1. С.263.

²⁹ Там само. С.262.

³⁰ Цит. за: Świat Słowiański. 1908. №53. S.351–352.

³¹ Погодин А.Л. Петербург и Вена. С.8.

продемонструвати, як національна політика царату вплинула на настрої українців, Погодін цитував слова М.Грушевського: “Якщо знаходяться слов’янські народи, що займають у слов’янстві ізольоване місце, то що ж говорити про все слов’янство”³². Реакційна політика самодержавства щодо українців, на думку Погодіна, вела до “ослаблення російського престижу серед слов’ян”³³. Наслідки такої політики можуть бути дуже серйозні: “якщо Росія зі своїм німецьким Петербургом не зрозуміє вчасно, якою повинна бути її слов’янська політика, то саме Відень стане столицею слов’янства... у якого не буде ніякої необхідності дивитися на Петербург”³⁴.

Незважаючи на те, що у середовищі неославівців були групи, готові обговорювати завдання українського національного руху в межах нової слов’янської ідеології, більшість заангажованих діячів були настроєні байдуже або вороже до української програми. Це викликало закономірну реакцію лідерів українського руху, які не підтримали неославівців і не брали участі в його акціях³⁵. Ще більше занепокоєння у лідерів українського руху викликало прагнення лідерів неославівців “будь-яким коштом”³⁶ досягнути примирення з поляками. У зв’язку з цим слід коротко зупинитися на поглядах лідера польських націонал-демократів Р.Дмовського, який репрезентував поляків на всіх неослов’янських акціях. “Батько” модерного польського націоналізму дотримувався аж ніяк не ліберальних поглядів щодо національних груп, які співіснували з поляками на “їхніх” історичних територіях. У збірнику статей “Думки сучасного поляка” (1903) Дмовський різко критикував традиції Речі Посполитої включно з національною та релігійною толерантністю. “Українці, – писав він, – змушені будуть або стати поляками, або загартуватися в боротьбі... віч-на-віч з поляками і росіянами”³⁷. Ідеї Дмовського про необхідність боротьби як засобу утвердження польської нації знайшли особливий відгук у Галичині, де польсько-український конфлікт був постійною складовою політичного життя. Вище вже згадувалися мотиви, які переконали Дмовського задекларувати свою підтримку новому слов’янському рухові. На нашу думку, намагання зупинити зростання українського руху в Галичині було одним із них.

У певний момент націоналісти Росії і Польщі виявили, що ґрунтом їхньої спільної співпраці може стати і спільна боротьба з українським рухом³⁸. В обмін на толерування москвофільської партії Галичини поляки розраховували на поступки для себе у Королівстві Польському. Угоду приблизно такого змісту було укладено під час тасмних переговорів російської та польської делегацій на Празькому з’їзді неославівців 1908 р.³⁹ Згадана угода, як і неославівці загалом, не мала реального політичного впливу. Очевидно, і тривалий російсько-польський конфлікт не міг бути розв’язаний так легко. Водночас неославівці реально вплинув на погіршення українсько-

³² Погодин А.Л. Петербург и Вена. С.12.

³³ Там само. С.10.

³⁴ Там само. С.15.

³⁵ Рада. 1908. 7 липня. М. Грушевський, захищаючи українські національні інтереси, послідовно критикував слов’янофільство. Крім згаданої вище, див. його статтю “Українство і неослов’янофільство” (ЛНВ. Т.ХІ. Кн. VI. С. 540–547). Публіцистичні праці Грушевського, які стосуються неославівців, докладно проаналізовано в статті В.Чорнія “Нове слов’янофільство і українське питання в оцінці М.Грушевського” // Михайло Грушевський: збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, Українське історичне товариство, 1994. С.207–214.

³⁶ Трубецкой Е. К приезде славянских гостей. С.3.

³⁷ Цит за: Wandycz P. The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918. P.292–293.

³⁸ Wasilewski L. Ukraina i sprawa ukraińska. Kraków, 1912. S.178, 182. Srokowski K. N.K.N. Zarys historii Naczelnego Komitetu Narodowego. Kraków, 1923. S.12.

³⁹ Речь. 1908. 17, 18 июля; Галичанин. 1908. 23, 25, 28 июля.

польських та українсько-російських взаємин: українські лідери були обурені тим, що спроби вирішити конфлікт між двома слов'янськими народами робилися за рахунок третього.

Течія неославізму, яку представляв Погодін (тобто та, що вважала за необхідне брати до уваги інтереси українців при формуванні слов'янської програми) була дуже нечисленною і не мала впливу на загальні тенденції розвитку руху.

Демократичні, поступові гасла нового слов'янофільства були значною мірою декларативними, про що свідчить, зокрема, невизнання більшістю його лідерів права українців на вільний національний розвиток. Щоб створити ілюзію всеслов'янської єдності, неославісти готові були пожертвувати слабшими слов'янськими народами заради процвітання сильніших. Ігнорування українського питання, поряд з іншими міжслов'янськими конфліктами, продемонструвало утопічний характер неослов'янської ідеології та прискорило її загибель. Ще у 1911 р., оцінюючи стан неослов'янського руху, Погодін серед причин, які прискорили його занепад, називав і те, що учасники не дотримувалися на практиці декларованих засад рівності націй, зокрема "робили вигляд, що українців не існує"⁴⁰.

⁴⁰ Погодин А.Л. Пан-американские и всеславянские съезды // Вестник Европы. 1911. №6. С. 315.